

DİLÇİLİKDƏ AKTANTLAR

İradə Sərdarova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: iradasardarova@yahoo.com

Xülasə. Məqalə dilçilikdə işlədilən aktantlara həsr olunmuşdur. Aktant anlayışının daha geniş məna ifadə etdiyi, bəzən argument kimi də adlandırıldığı qeyd edilir. Məqalədə bu iki termin də təhlil edilərək aktant anlayışına üstünlük verilir. Bundan başqa A. Qreymasın və L. Tesnierenin dilçilikdə aktantların işlədilməsi ilə bağlı tədqiqatları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Aktant, cümlə, mətn, dram, argument, termin, məna.

ACTANTS IN LINGUISTICS

Irada Sardarova

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article is devoted to actants used in linguistics. It is noted that the concept of actant has a broader meaning and is sometimes called an argument. The article analyzes these two terms and gives preference to the concept of actant. In addition, the research of A. Greimas and L. Tesnier on the use of actants in linguistics is considered.

Keywords: Actant, sentence, text, drama, argument, term, meaning.

АКТАНТЫ В ЛИНГВИСТИКЕ

Ирада Сардарова

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан

Резюме. Статья посвящена актантам, используемым в лингвистике. Отмечается, что понятие актанта имеет более широкое значение и иногда называется аргументом. В статье анализируются эти два термина и отдается предпочтение понятию актанта. Кроме того, рассмотрены исследования А. Греймаса и Л. Тесниера по использованию актантов в лингвистике.

Ключевые слова: Актант, предложение, текст, драма, аргумент, термин, смысл.

1. Giriş

Aktant anlayışı (çox vaxt argument, termin və s. kimi də istinad edilir) dilçilik nəzəriyyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və linqvistik tədqiqatlarda heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bununla belə, bu anlayış hələ də aydın deyil və nəticədə, aktantların müzakirəsi çox vaxt çəşqınlıq yaradır. Aktant termin ilə əlaqədar işlədilən anlayışlar və terminlər qeyri-müəyyəndir. Belə ki, eyni anlayışlar müxtəlif terminlərlə də adlandırıla bilər və eyni termin müxtəlif anlayışlar üçün də istifadə olunur.

Məlum olduğu kimi, feil prosesi ifadə edir. Aktantlar həmin prosesdə iştirak edən varlıqların və ya məfhumların adlarıdır.

Aktant terminini ilk dəfə linqvistik anlamda L. Tesniere işlədib. O, aktantı sintaktik cəhətdən əsas feildən birbaşa asılı olan nominalların əsas sintaktik rollarını ifadə etmək üçün işlətməmişdi: *mübtəda, vasitəsiz tamamlıq və vasitəli tamamlıq* (semantik ölçü nəzərə alınmır) [9, s.102].

Semantik və sintaktik aktantlar arasındakı fərq isə Moskva Semantik Məktəbinin ən erkən nəşrlərində qeyd edilmişdir [7, s.12]. Sonralar bu iki növ aktant açıq şəkildə, məna-mətn

nəzəriyyəsində və daha dəqiq desək, rus və fransız dillərinin izahlı lüğətlərinin yazılmasında istifadə edilmişdir.

Eyni dövrdə bir çox digər tədqiqatçılar, əsasən, eyni hadisələr üçün müxtəlif terminlərdən istifadə edərək əsas ifadəni araşdırırdılar. Beləliklə, *aktant* strukturu daha çox semantik aktantlara, qrammatik əlaqələrə və ya qrammatik funksiyalara (müxtəlif növlərə) sintaktik aktantlara və s. aid olur (yaxud istinad edir) [8, s.94].

Bəzi müəlliflər üçün əsas termin, yəni feili tamamlayan termin kimi “complements and adjuncts” adlandırıldığı halda, bəziləri bunu “actants and circumstantials” kimi adlandırır [2, s.19]. Ç. Fillmorun hal qrammatikasında da aktantlar bu cür müqayisə edilir “actants and circumstantials” [2, s.30].

Aktant problemini araşdıran, yəni bu problemlə bağlı ədəbiyyat çoxdur. Aktantların semantik əlaqələrlə onları ifadə edən cümlənin sintaktik elementləri arasında əlaqələri əlaqə qrammatikası, leksik-funksional qrammatika, prinsiplər və parametrlər nəzəriyyəsi və s. çərçivəsində öyrənilir.

2. Mövzu ilə bağlı müzakirələr

Aktantlarla bağlı müzakirələrdə üç məsələyə diqqət yetirilir:

1) Aktant tam olaraq əhatədən daha çox asılılığa əsaslanır. Güman edirik ki, semantikada, eləcə də sintaksisdə aktantların olduğu strukturlar asılılıq münasibətləri ilə formalaşır.

2) Aktantları müəyyən edən zaman bir neçə mühüm məsələyə əməl etmək lazımdır: semantik uyğunluq, mətnin alt qatındakı məna (dərin sintaktik struktur) və mətnin üst qatındakı məna (səthi sintaktik struktur).

3) Aktantlar və onların törəmələri arasındakı əsas fərqi müəyyən etmək, yəni əsas aktant və aktant törəmələri. Bu da iki nəzəriyyəyə əsaslanır: 1) Dildə leksik vahidlərin müəyyən edilməsi; 2) Nitqdə (danışıqda) leksik vahidlərin müəyyən edilməsi.

Bir çox ədəbiyyatda aktant termini başqa terminlərlə əvəz edilir. Məsələn, “argument” termini. Bildirək ki, terminlər arasında ən çox istifadə olunanı aktant terminidir. Argument termini, əsasən, “tamamlayıcı” mənasında istifadə olunur. Məsələn, L. Ueyl yazır ki, feilin “adətən üçdən çox argumenti” ola bilir [10, s.69]. O, burada *argument* deyəndə “mübtədə, vasitəsiz tamamlıq və vasitəli tamamlığı” nəzərdə tutur.

D. Godard isə belə iddia edir ki, isimdən asılı olan cümlə (budaq cümlə) həmin ismin argumenti deyildir. O, belə yazır, lakin argumentin tam nə anlam ifadə etdiyini yazmır [3, s.12]. Biz düşünürük ki, Godard “semantik aktant”ı nəzərdə tutur, lakin buna tam əmin olmaq olmaz.

Semantik aktant konseptini müəyyən etmək üçün predikat (xəbər) konseptinə ehtiyac yaranır. Məntiqdə predikatın “bağlama” mənası var, yəni predikat digər mənalar üçün açıq formalara malik olan və onları ardıcıl mürəkkəb mənaya bağlayan “bağlayıcı” vasitədir.

Predikatların və arqumentlərin müzakirəsi ən çox (məzmun) feillər və isim ifadələri (NP) ilə əlaqələndirilir, baxmayaraq ki, digər sintaktik kateqoriyalar da predikatlar və arqumentlər kimi şərh edilə bilər. Qeyd edək ki, arqumentlər əlavələrdən (adjuncts) fərqləndirilməlidir.

Predikatlar bir və ya bir neçə məfhumu əhatə edən konseptlər kimi müəyyən edilir. Konseptlərə predikatlar, onların aid olduqları varlıqlara isə arqumentlər deyilir. Bir arqumenti olan predikat bir xəbəri göstərir, iki arqumenti olan predikat isə iki xəbərin olduğunu göstərir.

Müvafiq arqumentlər toplusuna bir predikat tətbiq edilərsə, o, həqiqət dəyərini verir və onun arqumentlərinin doğru və ya yalan olduğu müəyyən olunur. İfadənin doğru olduğu konteksti güman etsək, aydın olar ki, bütün predikatlar onların arqumentləri üçün yararlıdır. Lakin fərqli bir ifadə kontekstində predikatlar yalan həqiqət dəyərini də ifadə edə bilər.

Cümlədə, mətndə işlədilən predikatlar faktları ifadə edir: hərəkətlər, fəaliyyətlər, hadisələr, qavrayışlar, proseslər, vəziyyətlər, münasibətlər, xassələr, kəmiyyətlər, lokalizasiyalar və sair və o, eyni zamanda vəziyyəti (halı) də əks etdirə bilər. Məsələn:

[build (John; [a] house)]

John builds a house (fakt var);

John's building a house (vəziyyət).

[smoke (John; (a) pipe)]

John smokes a pipe (fakt var);

Pipe smoking by John (vəziyyət).

[die (John)]

John dies; John's death.

“Aktant” termini semiotika (işarələrin tədqiqi) və yazının semantikasının (mətnin dərin strukturları baxımından öyrənilməsi) birləşməsində yaranmışdır.

Aktantlar “hər hansı bir fəaliyyət (hərəkət) zamanı istənilən formada və hər hansı şəkildə iştirak edən varlıqları və ya əşyaları” ehtiva edir [9, s.102].

L. Tesniere belə güman edirdi ki, fəaliyyət zamanı idarə olunan hərəkət feil və ona aid olan substantivlər (*aktantlar* - burada hərəkəti yerinə yetirən və ya ona məruz qalan elementlər kimi qəbul edilir) və zərflərlə (zaman, yer, məqsəd, səbəb və s.) aydın əks olunur ki, bunlar da aktantlar kimi qəbul edilir [9, s.102].

Aktant formal xarakter daşıyan, lakin predikat və şəraitlə (vəziyyətlə) fərqli əlaqəsi olan sintaktik vahidi təyin edir. L. Tesnierenin fikrincə, yalnız üç aktant mümkündür: *mübtədə*, *tamamlıq* (*vasitəsiz*, *vasitəli*) və ya *məchul növdə hərəkətin icraçısı və məlumatı qəbul edən*. Bununla belə, vəziyyətin (zərflərin müşahidə olunduğu vəziyyət) sayı fərqli və ya dəyişən ola bilər. Məlum olduğu kimi, L. Tesnière *Elements de syntaxe structurale* (1959) (*Elements of Structural Semantics* (2015)) əsərini yazmışdır. Əsərdə cümlə kiçik dramla müqayisə edilir.

L. Tesniere cümləni dramla eyniləşdirir. Onun qənaəti belədir ki, cümlə də dram əsəri kimi bir prosesi (hadisəni) əks etdirir və əksər hallarda onun aktantları (yəni aktyorları burada mübtədə, tamamlıq və zərflik nəzərdə tutur) və şəraiti (yəni zamanı, yəni, səbəbi, məqsədi və

s.) olur. Cümlədə əsas rolu, yəni hərəkəti feil icra edir və digər aktantlar, yəni mübtədə, tamamlıq və s. ondan (feildən) asılı olaraq hərəkətə (prosesə) cəlb olunur. Cümlədəki aktantlar canlı və ya cansız olaraq həmin prosesdə iştirak edir. Vəziyyət isə hərəkətin şərtlərini göstərir, yəni hərəkət harada, nə zaman, hansı səbəbdən və s. icra edilib [7, s.20].

L. Tesniere yalnız üç aktantial qrammatik funksiyayı qəbul edir: birinci aktant (mübtədə), ikinci aktant (ilk işlədilən tamamlıq) və üçüncü aktant (ikinci işlədilən tamamlıq). L. Tesnier zərfliyi standart qaydada, yəni işlədildikləri cümlələrdə semantik məzmununa görə təsnif etmişdir, məsələn, zaman, yer, səbəb, tərz və s.

Dramatik reallıq müstəvisindən struktur sintaksis müstəvisinə köçürüldükdə hərəkət, aktyorlar və şərait müvafiq olaraq feilə, aktantlara və zərfliklərə çevrilir. Feil hərəkət bildirir. Aktantlar isə istənilən qabiliyyətdə və hansı üslubda olursa olsun, hətta təsəvvür edilə bilən ən passiv şəkildə olsalar belə həmin hərəkətdə iştirak edən canlılar və ya cansızlardır. Aktantlar, adətən, isimlərdən və ya isimlərin ekvivalentlərindən yaranır və verilmiş ifadədə isimlər, adətən, prinsipcə olsa belə aktant funksiyasını qəbul edir.

S. Kahane və digərləri yazırlar ki, aktant və zərflik arqument və əlavə (adjunct) ilə sinonim kimi də qəbul edilə bilər. O, yazır: “Aktantlar (arqumentlər) verilmiş əsas feilin mənasını tamamlamaq üçün işlədilir və onlardan sonra, yəni tam cümlənin sonunda isə zərflik işlədilir (o məqsədlə ki, hadisənin, şəraitin yeri, zamanı, məqsədi, şərti, səbəbi və s. müəyyən olunsun)” [6, s.106]. Aktantlardan sonra işlədilən vəziyyət (hal) bildirən sözlər isə əlavə məlumat vermək məqsədilə işlədilir. Həmin məlumat olmasa, feilin mənasını tam şəkildə tamamlanmış hesab etmək olmaz, lakin bu məlumatın verilməsi danışandan (yazandan) asılı olur. Əgər danışan və ya yazan bu məlumatı vermək istəmirsə, bunu qəbul etmək olar. Ona görə də bu cür məlumatı əlavə istəyəyüğun məlumat adlandırırırlar [6, s.106].

A. Greymas mətnin generativ qrammatikasını yaratmaq istəyir. Onun məqsədi mümkün rollarla yan-yan qoyulmuş binar vəziyyətdə müəyyən funksional mövzular yaratmaq idi. Onun qarşı-qarşıya qoymaq istədiyi, daha dəqiqi yaratmaq istədiyi mövzular bunlar idi – mübtədə-tamamlıq, məlumatı göndərən-qəbul edən və s. Bütün bunlar bizim mətn (hekayə və s.) adlandırdığımız strukturları yaradır.

A. Greymas mətn sintaksisinə aid olan aktantları və onların təzahür etdiyi xüsusi diskursda tanınan aktantları fərqləndirir [4, s.106]. Sadə dillə desək, birinci aktantlar hekayədəki *Kral, Tom* və s. kimi adları olan obrazlar, digər aktanlar isə onların təzahür etdikləri mətn vahidləri-funksiyalarıdır. Bir aktant bir neçə icraçı tərəfindən icra edilə bilər. Diqqət verilməli məsələ odur ki, bir aktant bir neçə aktantın sinkretizmini təşkil edə bilər.

C. Beetz A. Greymasın təqdim etdiyi aktantların istifadəsinə dair belə nümunə verir:

“Klassik folklor nağılında, məsələn, kral (məlumatı göndərən) ən cəsarətli cəngavərini (mübtədə) sehrli qılıncıyla (köməkçi) şərin əsiri olan qızını (tamamlıq) azad (tamamlıq) etməyə göndərir. Burada sehrbaz “rəqib- əks tərəf” olur, yəni o, köməkçi rolunu yerinə yetirir. Əsərdə hər bir aktant öz rolunu icra edir. Lakin Batman povestində mübtədə və icraçı (məlumatı

göndərən) eyni şəxsdir: *Bruce Wayne (göndərən) - Gotham City-yə ədalət gətirmək missiyasını üzərinə götürüən (tamamlıq), Batman (mübtəda), Joker, Poison Ivy və başqaları ilə döyüşən (hamısı Rəqib), Gotham City (Alıcı) vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin edən (məlumatı qəbul edən)* [1, s.26].

Bu misallar göstərir ki, aktantlar bir neçə icraçı tərəfindən təzahür edə bilər və bir aktant bir neçə şəxs tərəfindən icra edilir. Misallardan məlum olur ki, aktyorların insan xarakterləri ilə təzahür etmələri lazım deyil. Obyektlər və mücərrəd anlayışlar da canlılar kimi aktant ola bilər. Bundan əlavə, A. Qreymasın semiotik kvadratının dinamik şərhində bir aktyor, povestin inkişafı zamanı bütün aktantlar modallıqlarından (göndərən qəbuledici, subyekt, obyekt, köməkçi, rəqib) keçə bilər.

Nəticə. Aktant əsas feilin mənasını tamamlamaq üçün işlədilir və ondan sonra tamamlıq (vasitəsiz, vasitəli) və ya zərflik işlədilir. Zərfliyin işlədilməsindəki məqsəd *hadisənin, şəraitin yerini, zamanını, məqsədini, şərtini, səbəbini* və s. müəyyən etməkdir. Aktantlardan sonra işlədilən vəziyyət (hal) bildirən sözlər əlavə məlumat vermək məqsədilə işlədilir. Həmin məlumat olmasa feilin mənasını tam şəkildə tamamlanmış hesab etmək olmaz. Digər cümlə üzvlərinin də aktantları var. Məsələn, mübtədanın aktantı, təyinin aktantı və s. Aktantların semantikasının müəyyən edilməsi onların cümlə daxilində yerinə yetirdikləri funksiyalardan asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Beetz J. (2013), Latour with Greimas Actor-Network Theory and Semiotics. Cit, Vol.14, No.5, 2020.
2. Fillmore Ch. (1986), The case for case. In Universals in Linguistic Theory, 1–88. New York: Holt, Rinehart and Winston.
3. Godard D. (1996), Les phrases complements de Nom sont-elles des arguments? In Lesnoms Abstraits: Histoire et Theories, 301–311. Lille: Presses du Septentrion.
4. Greimas A.J. (1987), On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory. Minneapolis: University of Minnesota Press.
5. Greimas A.J. (1990), The Social Sciences: A Semiotic View. Minneapolis: University of Minnesota Press.
6. Kahane S., Osborne T. (2015), Translators' introduction. In Elements of Structural Syntax. Philadelphia, PA: John Benjamins.
7. Melcuk I. (2004), Actants in semantics and syntax. Linguistics, Vol.42, No.1–2, 1–66.
8. Muller-Gotama F. (1994), Grammatical Relations: A Cross-Linguistic Perspective on Their Syntax and Semantics. Berlin: Mouton de Gruyter.
9. Tesniere L. (2015), Elements of Structural Syntax. Amsterdam, NL: John Benjamins.
10. Whaley L. (1997), Introduction to Typology: The Unity and Diversity of Language. CA: SAGE Publications.